

## **ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ РІДНОЇ МОВИ**

Відновлення української державності, інтеграція в Європейське та світове співтовариство, відмова від тоталітарних методів управління державою і побудова громадянського суспільства передбачають орієнтацію на духовні пріоритети.

Сьогодні, коли дефіцит духовної культури усвідомлюється як одна з головних перешкод на шляху оновлення суспільства, духовний розвиток особистості виступає одним із найактуальніших завдань сьогодення. Тому нагальною потребою суспільства є потреба у високогуманних, духовно багатих людях, людях, які мають ґрунтовну гуманітарну підготовку і володіють нею реально, вміло і цілеспрямовано. Формування таких особистостей тісно пов'язане з відродженням нації, демократизацією, гуманізацією суспільства, з розвитком духовної культури громадян України. Головна мета духовного національного виховання, зазначено у Державній національній програмі “Освіта” (Україна ХХІ ст.), є набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, формування у молоді розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, екологічної культури [6: 15].

Духовний світ людини формується під впливом багатьох чинників, серед яких надзвичайно важливим є рідна мова. Мова – це те духовне багатство, яке треба не лише вивчати, а й розвивати. Необхідно сформуванню розуміння, що володіння мовою означає усвідомлення необхідності мислити й висловлювати свої думки. Через мову відбувається залучення до духовної культури народу, засвоєння традицій розвитку мови, її функціонування у суспільстві. А це викликає потребу користуватися рідною мовою, бути носіями мови красивої, мелодійної, збагачуючи при цьому свій словниковий запас. Слово здатне торкнутися душі, виховати високі моральні якості.

Наголошуючи на єдності слова й душі, І. Огієнко закликав любити рідну українську мову, як душу свою, бо мова – то душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. Мова – то найясніший вираз нашої психіки, нашого “Я”. В мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання.

Думку про те, що мова характеризується незвичайністю, утаємниченістю, прихованим внутрішнім змістом, невідповідністю реальної дійсності та внутрішньою формою слова, найповніше висловив свого часу Аристотель [1: 75].

Мова є засобом пізнання і видимого, і невидимого світу: уся інформація про дійсність, яку ми одержуємо за допомогою наших органів відчуття, фіксується у слові. Невидимий світ ми пізнаємо також через мову.

Пізнання мови є пізнання свого народу, його історії, культури, духовності. Духовність означає багатий внутрішній світ і творчу активність особистості. Основу духовності становлять такі якості, як гуманність, чуйність, доброта, гідність, добротворчість.

Національна мова вводить людину в таку пізнавальну систему, яка їй найближча, яка відповідає її генетичній програмі, тому збереження національних традицій – це не просто данина етнографії, а збереження тієї духовної атмосфери, в якій розвивається усе національне.

Трактуючи мову як відображення духу народу, втілення народної енергії, найбільш повно і точно дав характеристику мови німецький учений В. фон Гумбольдт. “Мова, – пише він, – це не просто ... відбиток ідеї народу, оскільки багатство її знаків не дає можливості виявити ніяких наявних окремо від неї ідей; мова – це об'єднана духовна енергія народу, що дивовижним чином закріплена у відповідних звуках і в цьому вияві та через взаємозв'язок своїх звуків зрозуміла всім мовцям, яка збуджує в них приблизно таку ж саму енергію” [5: 118].

Мова – явище унікальне, важливий засіб спілкування і впливу, збереження і засвоєння знань, найбільший духовний скарб, у якому народ виявляє себе творцем, передає нащадкам свій досвід і мудрість, перемоги і славу, культуру і традиції, думи і сподівання, основна форма прояву національної свідомості, предмет особливої гордості її носіїв. Рідним словом народ збагачує також світову культуру. Слово – наше повнокровне життя, невмируще джерело поступу. З цього невичерпного джерела мовець здобуває не тільки знання про навколишній світ, а й моральні й естетичні оцінки та уподобання народу.

До проблеми “мова і духовність нації” прямо чи опосередковано зверталися мовознавці. “Рідна мова, – за словами Ф. І. Буслаєва, – так зрослася з особистістю кожного, що навчати її – означає разом і розвивати духовні здібності” [4: 30]. На думку С. Русової, рідна мова є однією з ознак народності, найкращим виразником духовної культури народу, а провідним засобом формування духовності особистості вона вважала виховання рідною мовою.

Наукові гіпотези О. О. Потебні вважають духовним і психологічним мовознавством, адже вони випливають з національної ментальності, пояснюють багато мовних аспектів на глибинному рівні “мова – мислення”, “мова – психологія” [13: 39].

Засвоєння рідної мови повинне здійснюватись, починаючи з осмислення суті слів Вітчизна, історичне минуле, українець, народна пісня, патріотизм, народність. Повернення духовності, генетичної пам’яті народу починається з вивчення рідної мови. Вивчення рідної мови – це площина, з якої починається пізнання світу, його народу, його духовності, – зауважував Ю. Шевельов [15].

Вивчення мови як духовно-національного феномена, що відображає національне буття, історичний та культурний розвиток народу знайшло своє продовження у працях таких українських лінгвістів: І. Огієнко [11], С. Смаль-Стоцький [14], М. Наконечний [10], В. Жайворонко [8].

Мова, будучи одним із найголовніших засобів самовираження особистості, функціонує як духовний трансформатор, що перетворює світ у логічні та образні структури, за допомогою яких людина формує духовний аналог дійсності, опосередковує навколишній світ і людський дух для того, щоб людина могла у зрозумілій формі чи структурі скласти програму власної діяльності.

У багатьох ситуаціях людина залишається сам на сам зі словом, за допомогою якого аналізує свою поведінку, вчинки, діяльність. У слові акумулюються відносини між людьми, слово виявляє ідею, а ідея є стрижнем самоусвідомлення. Отже, слово забезпечує не лише прагматичні устремління, а й служить духовним потребам людини. Образне, художнє слово, слово-символ, слово-мудрість, народнопоетичне слово, виразне, влучне і завжди точне слово – це знаряддя духовності, оскільки мова розкриває інтелектуальне та естетичне єство особистості, народу, нації.

Рідна мова своїм змістом спрямована на гуманізацію освіти. Це забезпечується як за рахунок створення суспільного та особистісного ідеалу, піднесення загальнолюдських цінностей у галузі моралі, культури, релігії, так і за рахунок координації, а далі й інтеграції рідної мови. У зв’язку з цим важливу роль відіграють концепції мовної освіти в Україні [3; 7], в основу яких покладено особистісний підхід до виховання людини, багатокomпонентну і поетапну структуру змісту мовної освіти, українознавчий принцип навчання української мови. Духовний розвиток особистості, формування національної самосвідомості, української ментальності, моральних переконань залежать від рівня її мовної і мовленнєвої компетенції.

Рідна мова та мовна освіта формують розумові й емоційні якості людини, отже, є засобом як розумового, так і емоційного спілкування. Це є основа формування духовної культури, національної свідомості та світогляду особистості. “Рідна мова, – писав І. Огієнко, – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу... Сила нації – в силі її культури... Культура рідної мови зростає разом із національною свідомістю народу... Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша її основа“ [12: 7].

Сьогодні українська мова і культура виявилися об'єднаними на царині духовних цінностей, що необхідно дати нинішній молоді, якій суджено відроджувати Україну, ... "адже всі особливості життя народу знаходять відбиття у мові цього народу". Майбутнє України, соціально-культурний і духовний розвиток особистості на початку третього тисячоліття багато в чому залежить від рівня й розвитку мовної освіти. Досить важливим є те, щоб кожен сучасник усвідомив: рівень володіння рідною мовою є виміром духовності громадянина. Тому рідній мові відведено особливе місце серед інших предметів. І вільне володіння нею сприяє інтелектуальному розвитку людини, формуванню її національної свідомості, ментальності, моральних переконань, бо любов до рідної мови – найприродніше й найглибинніше духовне начало людського життя.

Викладання мови не повинно обмежуватися тільки вивченням правил та граматичних категорій. Необхідно використовувати такий дидактичний матеріал, який би знайомив з основними набутками українського народу й людства в цілому, сприяв розвитку духовної та естетичної сфер особистості, формував сучасні уявлення про світобудову, природу, суспільство й людину в аспекті їхнього розвитку. Добираючи матеріал, необхідно враховувати, що важливим критерієм виступає його загальнофілологічне, загальнокультурне значення, врахування принципу природовідповідності.

Основним критерієм відбору ілюстративного матеріалу служить відображення в текстах і лексико-фразеологічних одиницях етнокультурознавчого, українознавчого матеріалу, а також його особистісна спрямованість, орієнтація на формування духовності.

Загалом кожен текст містить експресію як спосіб оцінки предмета мовлення, співрозмовника тощо. Експресія може бути позитивною, а може бути негативною.

Категорія об'єктивної оцінки передається за допомогою таких мовних засобів: 1) слів, які в своєму лексичному значенні містять оцінне значення. Напр.: *мамка, мамочка, стежечка, доленька, білесенький*; 2) пестливо-здрібнелих та згрубілих слів. Напр.: Діти спали рядочком поперек широкого ліжка, де ще позавчора конав Арсен. Діти. *Діточки. Дитиняточка* (М. Сиротюк); Сніг на віях. Правда і брехня. Мить, що потім мрією стає. Сніг, *сніжок, сніжечок, сніженя, сніженятко, сніженятчко* моє (Д. Павличко); Сорочка на ньому *чорна* та *пречорна*, та вся вже в дірках (Г. Квітка-Основ'яненко); Його худа пружковита постать *латана-облатана*, але є в ній щось горде, непіддатне (О. Гончар). Інколи такі протилежні оцінки поєднуються. Напр.: Коло берега кригу розбив *штормок*, а все показувало, що незабаром ревтиме й спрвжній *штормило* (Ю. Яновський); 3) слів із префіксами *пре-, най-, щонай-, як-*. Напр.: Приснився раз Орисі *предивний сон* (П.Куліш); Найбільшу увагу редакція віддає мистецтву слова як *найяскравішому, найзрозумілішому, найближчому* широким масам способу виявлення творчої думки митця (В. Еллан-Блакитний).

Найвиразнішими показниками формування духовності є прислів'я, приказки, крилаті вислови, які в сконденсованій формі передають багатовіковий досвід народу, те позитивне, корисне, що нагромаджувалось протягом тривалого часу розвитку суспільства. Наприклад: Той, хто не знає рідної материнської мови або цурається її, засуджує себе на злиденність душі; Не можна ледарювати, коли всі працюють; Не можна сміятися над старістю і старими людьми; про старість треба говорити тільки з повагою; Не можна заходити в суперечку з шановними і дорослими людьми, особливо із старшими (З творів В. Сухомлинського).

Народна мудрість, ставши своєрідними усталеними "моральними формулами", сприяє формуванню системи моральних цінностей людини, що є основою духовності нації, народу. Використовуючи такі конструкції, їх слід аналізувати не тільки як мовні одиниці, а й як одиниці, що мають виховне значення. Напр.: Без хазяїна чужі руки – кочерга (Народна мудрість); Дощ у пору – золото (Народна мудрість); Час – то гроші (Народна мудрість).

Чимало експресивних явищ простежуємо у фразеологізмах, передусім у тих, що характеризують людину, її характер, моральний уклад, працю, поведінку, ставлення до реальної дійсності. Виступаючи в ролі експонентів культурних знаків, – зауважує Т. Левченко, – фразеологізми не лише зберігають пам'ять про образну мотивованість, а й

відтворюють із покоління в покоління [9: 67]. Не дослідивши культурологічний компонент фразеологічного складу мови, не матимемо повного уявлення про культурно-національний менталітет, про “дух народу”. Фразеологізми апелюють до адресата як до носія певного фонду знань – про природу, закони людської поведінки чи психології, про естетичні цінності, по-перше, і, по-друге, як до носія уявлень про естетичну цінність слова. Напр.: Під лежачий камінь вода не тече; Хто не працює, той не їсть; На союзників надійся, а свій розум май; Людей слухай, а свій розум май.

Використання бібліїзмів як різновиду фразеологізмів також є засобом формування духовності. Напр.: Субота для людини, а не людина для суботи (Новий завіт). Це є свідченням того, що не слід сліпо дотримуватися певних канонів. Коли справа важлива і вимагає невідкладного вирішення, то можна поступитися ними, оскільки “Син Людський є Господар і суботи” [2: 72].

У фразеологічній скарбниці української мови є засоби, які регулюють й оцінюють поведінку людей у будь-якій сфері її суспільного життя: у праці й побуті, в політиці й науці, в сім’ї і громадських місцях. Так, моральним кодом одних конструкцій є добро і порядність, де добро – це працелюбність, а ледарство, лінь – зло. Напр.: Неділя – день вимушеного безділля (Народна мудрість); Топчеться, як Марко у пеклі.

Інколи доводиться передавати зло та несправедливість. Тоді послуговуються іншими засобами, завуальованими. Вони несуть у собі іронічне значення. Напр.: Для миші й кішка звір (висміюється боягузство); Ти його в плуг, а воно тобі в луг (засуджується ледачкуватість).

Важливим засобом формування духовності є речення. Вони здебільшого містять у собі характеристику суб’єкта дії. Напр.: Бджола – дармовий робітник (характеризує працьовитість); В кого бджоли, в того й мед (характеризує господарність).

Перлини народної мудрості, пов’язані з національною психологією, містять знання з історії, географії та інших наук країни носіїв мови. Навчаючи мови, не варто забувати, що в ній дуже багато явищ, котрі містять як компонент реалії національного побуту носіїв мови.

Кінцевим результатом по формуванню духовності є сформування національно-мовної особистості, яка відзначається уважним ставленням до мови, розвиненим мовленням і мисленням, інтелектом, емоційно-естетичним сприйняттям дійсності, мовленнєвою пам’яттю, мовним чуттям, культурою спілкування, наявністю високих моральних якостей, духовності.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Античные теории языка и стиля / Под ред О. М. Фрейденберг. – М.–Л.: Госсоцэкгиз, 1936.–75 с.
2. Бабич Н. Д. Етичні норми – засобами фразеології // Культура слова. Республ. міжвід. зб.– 1992.–Вип. 43.– С. 68–72.
3. Беляев О., Скуратівський Л., Симоненкова Л., Шелехова Г. Концепція навчання державної мови в школах України // Дивослово.– 1996. – № 1.– С. 16–18.
4. Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка. – М.: Просвещение, 1992. – С. 30.
5. Гумбольдт В. Язык и философия культуры.– М.: Прогресс, 1985.– С. 118.
6. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ ст.).– К.: Райдуга, 1994. – С. 15.
7. Єрмоленко С., Мацько Л. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови // Дивослово.– 1994.–№ 7.– С. 30–32.
8. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу // Мовознавство.– 1991.– № 3.– С. 22–30.
9. Левченко Т. Мова і духовність нації / Укр. мова і літ. в школі.–2003. – № 5.– С. 67.
10. Наконечний М. Українська мова.– К., 1928.
11. Огієнко І. Історія української літературної мови.– К.: Либідь, 1995.
12. Огієнко І. Наука про рідномовні обов’язки. – К.: АТ “Обереги”, 1996. – С. 7, 12.
13. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1985.– Т. 4. – С. 39.
14. Смаль-Стоцький С. Українська мова, її початки, розвиток та характерні приклади.– Львів, 1993. – Препринт. вид.
15. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття. Стан і статус // Сучасність, 1987.